

Gezamenlijke noot onder:

HR 22 februari 2013, nr. 11/02739, LJN: BY1529 (Stokke/H3 Products), NJ 2013, 501
HR 12 april 2013, nr. 11/00447, LJN: BY1532 (Stokke/Fikszo), NJ 2013, 502; en
HR 12 april 2013, nr. 11/04114, LJN: BY1533 (Hauck/Stokke), NJ 2013, 503

Gepubliceerd in NJ 2013, afl. 46, nr. 503, p. 5896-5900

P.B. Hugenholtz

Wie de moeite neemt om bovenstaande drie, ten dele gelijklopende arresten, inclusief de lijvige conclusies van A.-G. Verkade, integraal door te lezen kan maar één conclusie trekken: cassatieberoep in auteursrechtelijke inbreukzaken is weinig kansrijk. Hoewel het inbreukoordeel van het Amsterdamse hof (in de zaak Stokke/H3 Products) anders uitpakte dan dat van het Haagse hof in de beide andere Stokke-zaken, veegt de Hoge Raad, daartoe geadviseerd door zijn A.-G., vrijwel alle in deze zaken ingediende, ontelbare cassatiemiddelen resoluut van tafel. Het *caveat* dat de Hoge Raad in deze arresten tot partijen (en vooral: hun advocaten) richt, is er één om op alle websites van de Nederlandse cassatiebalie te plaatsen: “De beoordeling van de auteursrechtelijke beschermingsomvang van een bepaald werk en van de vraag of daarop door een ander werk inbreuk wordt gemaakt, is in hoge mate feitelijk van aard en derhalve slechts in (zeer) beperkte mate vatbaar voor toetsing in cassatie [...]. Klachten die in wezen een nieuwe feitelijke beoordeling in cassatie vragen, miskennen de grenzen van de cassatierechtspraak” (HR Stokke/H3 Products, r.o. 3.4 (f)). De Hoge Raad is geen “derde feitelijke instantie” (Conclusie A.-G. in Stokke/H3 Products, nr. 1.4).

Desalniettemin leveren deze arresten veel stof voor overpeinzing op, vooral over de beschermingsomvang van het auteursrecht op de vormgeving van gebruiksvoorwerpen. Centraal staat de Tripp Trapp-kinderstoel, die sinds de jaren tachtig niet meer is weg te denken uit het moderne Europese gezin. De Tripp Trapp, in 1972 ontworpen door de Noor Peter Opsvik, is een in zijn eenvoud geniale stoel: in wezen een kleine keukentrap omgebouwd tot een kinderstoel waarvan het zitvlak en de voetenplank variabel zijn in te stellen, zodat het stoeltje met het ouder wordende kind kan meegroeien. Van de Tripp Trapp zijn in de loop der jaren wereldwijd miljoenen stuks verkocht. Maar met het succes kwam ook de namaak en de navolging in vele varianten.

In de eerste zaak (Stokke/H3 Products) gaat het om kinderstoel ‘Carlo’, waarvan het ontwerp evident is geïnspireerd door de Tripp Trapp, maar dat daarvan op een aantal punten afwijkt. Doorslaggevend verschil was volgens het Amsterdamse hof de vorm van de staanders, die bij de Tripp Trapp van opzij gezien een cursieve *L* vormen, maar die bij de Carlo eerder doen denken aan een *S*. Doordat het Amsterdamse hof abstraheerde van diverse andere, wel nagebootste uiterlijke kenmerken van de Tripp Trapp, zoals de verstelbare zit- en voetenplankjes, en de voor de “zogenoemde Scandinavische stijl” (Hof, r.o. 3.4.3) kenmerkende materiaalkeuze en kleuren, omdat deze elementen volgens het Hof “(geheel of in overwegende mate) bepaald zijn door de gebruiksbestemming van de Tripp Trapp” (Hof, r.o. 3.5.2), concludeerde het hof dat met de Carlo geen inbreuk op het auteursrecht werd gemaakt.

Daarentegen was volgens het Haagse hof in de beide andere zaken (Stokke/Fikszo & H3 Products resp. Hauck/Stokke) wél sprake van auteursrechtinbreuk door op de Tripp Trapp gelijkende kinderstoelen. Volgens het Haagse hof waren niet enkel de *L*-vorm van de Tripp

Trapp, maar ook “de schuine staanders waarin alle elementen van de kinderstoel – de rugleuning, de zitting en de voetenplank – zijn verwerkt” auteursrechtelijk beschermde aspecten (Hof Den Haag 30 juni 2009, LJN BK8037 (Stokke/Fikszo & H3 Products), r.o. 9). Anders dan het Amsterdamse hof meende het Haagse dat de door ontwerper Opsvik gehanteerde ‘Scandinavische stijl’ niet van invloed was op de auteursrechtelijke bescherming van de Tripp Trapp (Hof Den Haag 30 juni 2009, LJN BK8037 (Stokke/Fikszo & H3 Products), r.o. 12).

Deze zaken gaan au fond over de vraag hoe ver het auteursrecht op een product van industriële vormgeving reikt. Welke criteria gelden er voor de auteursrechtelijke bescherming van toegepaste kunst? Waar gaat onbeschermd inventiviteit over in beschermd creativiteit? Waar gaat vrije stijl over in persoonlijke vormgeving? Op de achtergrond speelt ook, zoals steeds vaker in auteursrechtelijke kwesties, de relatie van het Nederlandse recht tot dat van de Europese Unie. De zaak Hauck/Stokke roept daarnaast een interessante merkenrechtelijke vraag op: is het kenmerkende uiterlijk van de Tripp Trapp wellicht als *vormmerk* te beschermen?

1. Auteursrecht op werken van toegepaste kunst

De Auteurswet biedt blijkens art. 10 lid 1 sub 11° bescherming aan ‘werken van toegepaste kunst en tekeningen en modellen van nijverheid’, op gelijke voet met andere categorieën van werken. Dat is niet geheel vanzelfsprekend. In sommige landen, zoals de Verenigde Staten en vroeger Italië, is toegepaste kunst categoriaal uitgesloten van auteursrechtelijke bescherming. In andere landen, zoals Duitsland, gelden voor auteursrechtelijke bescherming strengere vereisten dan voor ‘normale’ werken. Deze verschillen houden verband met de beschikbaarheid in deze landen van een bijzonder beschermingsregime, het modellenrecht, dat ook in Nederland bestaat. Cumulatie van deze relatief kort (maximaal 25 jaar) durende bijzondere bescherming met het zeer langdurige (tot 70 jaar na het sterfjaar van de auteur voortdurende) auteursrecht wordt in deze landen onwenselijk geacht. Tevens overheerst in deze landen de opvatting dat het auteursrecht minder geschikt is om de aan industriële vormgeving inherente technisch en functioneel ingegeven ontwerpbeslissingen te beschermen.

In de Europese Unie schrijft de Modellenrichtlijn sinds 1998 cumulatieve bescherming van industriële vormgeving door het modellenrecht en het auteursrecht uitdrukkelijk voor (art. 17 Richtlijn 98/71). Maar de richtlijn laat de lidstaten vrij om “de omvang en de voorwaarden van die bescherming, met inbegrip van het vereiste gehalte aan oorspronkelijkheid” zelf te bepalen. In het verleden is ook in Nederland verdedigd dat voor werken van toegepaste kunst een hogere beschermingsdrempel, te weten een eis van een “duidelijk kunstzinnig karakter” (art. 21 BTMW oud), zou moeten gelden. Maar de Screenprints-arresten van het Benelux-gerechtshof en de Hoge Raad (HR 29 november 1985, NJ 1987, 880; BenGH 22 mei 1987, 881 m.nt. LWH) hebben aan deze controverse een (voorlopig) einde gemaakt. Volgens het Benelux-hof en de Hoge Raad zijn werken van toegepaste kunst met andere soorten werken over één auteursrechtelijke kam te scheren (zie Conclusie A.-G. Verkade, nr. 4.7.1 e.v.).

Dat neemt niet weg dat het auteursrecht op producten van toegepaste kunst geen sinecure is. Volgens de standaardformule van de Hoge Raad is voor auteursrechtelijke bescherming in het algemeen, en dus ook voor producten van toegepaste kunst, vereist dat een voortbrengsel een ‘eigen oorspronkelijk karakter’ heeft en het ‘persoonlijk stempel van de maker’ draagt (zie bijv. HR 30 mei 2008, NJ 2008, 556 m.nt. E.J. Dommering (Endstra tapes)). Het werk moet,

kort gezegd, in voldoende mate het product zijn van de creativiteit van zijn maker. Waar de creatieve vrijheid van de maker aan banden wordt gelegd door dwingende technische of functionele randvoorwaarden, wordt toepassing van dit criterium problematisch. Dit is in de kern het probleem waarmee de feitenrechters in de Stokke-zaken hebben geworsteld. In de voor alle zaken gelijklopende inleidende overwegingen van de arresten (Stokke/H3 Products, r.o. 3.4; Stokke/Fikszo en Hauck/Stokke, r.o. 4.2) geeft de Hoge Raad, onder verwijzing naar eerdere jurisprudentie, zijn visie op dit dilemma. Het werkbegrip “vindt haar [lees: ‘zijn’, PBH] begrenzing waar het eigen, oorspronkelijk karakter enkel datgene betreft wat noodzakelijk is voor het verkrijgen van een technisch effect. Elementen van het werk die louter een technisch effect dienen of te zeer het resultaat zijn van een door technische uitgangspunten beperkte keuze, zijn van bescherming uitgesloten.”

Maar hoe te oordelen over vormelementen die weliswaar een technisch of praktisch doel dienen (bijv. de ‘schuinheid’ van de standers), maar evengoed anders vormgegeven hadden kunnen worden? De Hoge Raad overweegt “[...] dat deze uitsluiting van auteursrechtelijke bescherming zich niet uitstrekt tot alle elementen die een technische functie bezitten: daarmee zou de industriële vormgeving ten onrechte buiten het bereik van het auteursrecht geplaatst worden.” (r.o. 3.4 (c)). “Het feit dat het werk voldoet aan technische en functionele eisen laat onverlet dat de ontwerpmarges of keuzemogelijkheden zodanig kunnen zijn dat voldoende ruimte bestaat voor creatieve keuzes van de maker die een werk in auteursrechtelijke zin kunnen opleveren” (r.o. 3.4 (d)). Bovendien, zelfs “een verzameling of bepaalde selectie van op zichzelf niet beschermde elementen, [kan] een (oorspronkelijk) werk [...] zijn [...] mits die selectie het persoonlijk stempel van de maker draagt” (r.o. 3.4 (e)).

Hiermee geeft de Hoge Raad ruim baan aan auteursrechtelijke bescherming van industriële vormgeving. Vormelementen met een technische of praktische functie kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn, mits zij het resultaat zijn van creatieve keuzes. Daarenboven kan ook een samenstel van op zichzelf *niet* beschermde vormelementen resulteren in een auteursrechtelijk beschermd werk, mits dit samenstel een persoonlijk karakter draagt.

Behalve technische en functionele randvoorwaarden kan ook de heersende mode of stijl (‘trend’) de creatieve vrijheid van de ontwerper beperken. In het klassieke arrest Van Gelder/Van Rijn (HR 28 juni 1946, NJ 1946, 712) overwoog de Hoge Raad dat het auteursrecht zich niet uitstrekt tot het werken volgens een bepaalde stijl of methode. Om deze reden had het Amsterdamse hof vormgevingsaspecten die voor de ‘Scandinavische stijl’ kenmerkend waren niet als auteursrechtelijk beschermde trekken aangemerkt (Hof Amsterdam, 15 maart 2011, LJN BQ3808 (H3 Products/Stokke), ro. 3.4.3). In de Stokke-arresten waarschuwt de Hoge Raad echter “dat de enkele omstandigheid dat het werk of bepaalde elementen daarvan, passen binnen een bepaalde mode, stijl of trend niet betekent dat het werk of deze elementen zonder meer onbeschermd zijn. Onderzocht moet worden of de vormgeving van de (combinatie van de) verschillende elementen zodanig is dat aangenomen kan worden dat met het ontwerp door de maker op een voldoende eigen wijze uiting is gegeven aan de vigerende stijl, trend of mode” (r.o. 3.4 (e)).

We moeten dus onderscheid maken tussen het (concreet) vormgeven binnen de marges van een bepaalde stijl en de (abstracte) stijl als zodanig. Voor het eerste kan auteursrechtelijke bescherming worden ingeroepen, voor de laatste niet. Dat neemt niet weg dat het voor de feitenrechter in de praktijk niet meevalt te bepalen waar onbeschermd (‘Scandinavische’) stijl overgaat in auteursrechtelijk beschermde (Stokke-)vormgeving. De in hun feitelijke beoordeling onderling afwijkende arresten van beide hoven in de Stokke-zaken illustreren dit

probleem. Een bijkomende complicatie is het feit dat een door (onbeschermd) stijl bepaald vormelement toch kan bijdragen aan de auteursrechtelijke bescherming van het ontwerp (zie A.A. Quaedvlieg, AMI 1996/10, p. 196). Immers, een samenstel van niet-beschermd vormelementen kan een werk opleveren.

Nog ingewikkelder wordt het als het gaat om een ontwerp, zoals de Tripp Trapp, dat 'trendsettend' is gebleken en wereldwijd navolging heeft gekregen. De kinderstoel van Stokke heeft, zo zou men kunnen zeggen, zijn eigen stijl gecreëerd. Moet de ontwerper hiervoor worden gestraft door een verminderde beschermingsomvang? Is, met andere woorden, het auteursrecht onderhevig aan 'verwatering', zoals het merkrecht op tekens die generiek geworden zijn (denk aan 'spa rood' en 'googelen')? In de literatuur – en ook in deze zaken – is wel voor verwatering van auteursrecht gepleit (zie A.A. Quaedvlieg, BIE 2004, p. 488), maar de Hoge Raad maakt onder verwijzing naar de Conclusie van A.-G. Verkade korte metten met deze theorie (HR, r.o. 6.3.6; A.-G. nr. 5.29.1 en 5.29.2 (Stokke/Fikszo)).

Zie over stijlbescherming door onrechtmatige daad ook het arrest Broeren/Duijsen (Hoge Raad 29 maart 2013).

2. Auteursrechtelijke beschermingsomvang

Overigens was in de Stokke-zaken de vraag of de Tripp Trapp auteursrechtelijk beschermd is als zodanig niet aan de orde. Hierover waren alle partijen het wel eens. Ernstig verschil van mening bestond daarentegen over de reikwijdte van de bescherming. Deze vraag van de *beschermingsomvang* staat in de arresten van de Hoge Raad centraal. Welke criteria bepalen of er op het auteursrecht op een werk van toegepaste kunst inbreuk wordt gemaakt? Volgens art. 13 Auteurswet strekt het uitsluitend recht van verveelvoudiging zich uit "tot iedere geheele of gedeeltelijke bewerking of nabootsing in gewijzigden vorm" van een werk, maar de wet geeft verder geen houvast. In het (in alle drie zaken gelijklopende) algemene deel van de arresten geeft de Hoge Raad uitvoerige aanwijzingen: "Voor de beantwoording van de vraag of sprake is van inbreuk op een auteursrecht op een gebruiksvoorwerp dient beoordeeld te worden in welke mate de totaalindrukken van het beweerdelijk inbreuk makende werk en het beweerdelijk bewerkte of nagebootste werk overeenstemmen. De auteursrechtelijk beschermde trekken of elementen van laatstbedoeld werk zijn daarbij bepalend [...]" (r.o. 3.4 (e)). De feitenrechter moet dus beoordelen of de *totaalindrukken* van de werken in kwestie – dat van eiser en dat van gedaagde – overeenstemmen. De 'auteursrechtelijk beschermde trekken' van het 'eisende' werk zijn daarvoor maatgevend.

Het door de Hoge Raad geformuleerde totaalindrukken criterium is niet nieuw. We kwamen dit al eerder tegen in het arrest Decaux/Mediamax (HR 29 december 1995, NJ 1996, 546, m.nt. Verkade), dat handelde over de bescherming van reclamebordhouders, en in het arrest Una Voce Particolare, dat ging over beweerd inbreuk op het format (concept) van een televisieprogramma (HR 29 november 2002, NJ 2003, 17). In laatstgenoemd arrest werd dit criterium overigens, net als in de onderhavige zaken, gekoppeld aan de eis dat 'auteursrechtelijk beschermde trekken' zijn overgenomen. Dat er van inbreuk eerst sprake kan zijn als er auteursrechtelijk beschermde elementen zijn overgenomen, ligt voor de hand. Het auteursrecht op een werk behoort niet verder te reiken dan de creatieve aspecten ervan. Dat bij de inbreukvraag (daarnaast ook) een vergelijking van de 'totaalindrukken' een rol zou moeten spelen, is echter minder vanzelfsprekend. Zoals de Stokke-zaken illustreren, bestaan de meeste auteursrechtelijk beschermde werken uit een mixtum compositum van beschermde en onbeschermd elementen. Bij het onderzoek naar de overeenstemming tussen 'eisend' en

‘gedaagd’ werk dienen de niet-beschermd elementen, zoals een louter technisch bepaald constructie-element, in eerste instantie te worden weggedacht. In zaken van industriële vormgeving, waar relatief veel vormgevingselementen door de techniek of functionaliteit gegeven zijn en dus niet in de vergelijking mogen worden betrokken, ligt een vergelijking van de ‘totaalindrucken’ dus niet voor de hand, behalve misschien in die gevallen waarin een veelheid van onbeschermd vormelementen is overgenomen. Toepassing van het totaalindrucken criterium kan de feitenrechter gemakkelijk op het verkeerde been zetten doordat niet-beschermd vormaspecten (bijv. de trapvorm van de Tripp Trapp) soms het meeste in het oog springen en de ‘totaalindruk’ bepalen. Omgekeerd bestaat het gevaar dat relevante overnames van auteursrechtelijk beschermd trekken over het hoofd worden gezien, omdat deze wegvallen tegen de verschillende totaalindrucken van beide werken.

Het totaalindrucken criterium doet derhalve geen recht aan het wezen van de auteursrechtelijke bescherming. Het is dan ook niet afkomstig uit het auteursrecht, maar overgewaaid uit het modellenrecht en het leerstuk van de slaafse nabootsing (zie bijv. HR 7 juni 1991 (Rummikub), BIE 1992, nr. 16; C. Gielen, in: *Spoorbundel*, DeLex, Amsterdam 2007, p. 99 e.v.). Ik ben het daarom eens met Gielen, die al in 2004 concludeerde dat de totaalindruk niet in het auteursrecht thuis hoort (C. Gielen, IER 2004, p. 255). In de Stokke-arresten lijkt de Hoge Raad inmiddels enige afstand te nemen van *Una Voce Particolare*. Volgens de Hoge Raad geldt de totaalindruckentoets in gevallen van beweerde inbreuk op het auteursrecht “op een gebruiksvoorwerp”. Deze woorden suggereren dat de toets bij andere werktypen niet meer aan de orde is. Als dat zo is, is dat een stap in de goede richting. Mijns inziens behoort het criterium echter ook bij werken van toegepaste kunst geen rol te spelen; juist hier kunnen totaalindrucken misleiden. Waar het in gevallen van beweerde auteursrechtinbreuk om gaat c.q. zou moeten gaan is enkel de vraag of ‘auteursrechtelijk beschermd trekken’ zijn overgenomen.

Verderop in de Stokke-arresten wordt ingegaan op de vraag of voor de Tripp Trapp een bovengemiddelde beschermingsomvang zou moeten gelden. Stokke had aangevoerd dat het baanbrekende ontwerp van de Tripp Trapp een ruime beschermingsomvang met zich mee moest brengen. De Hoge Raad wil hier echter niets van weten. De door de Hoge Raad geformuleerde werktoets, die voor de beschermingsomvang bepalend is, is universeel en geldt “in gelijke mate als voor andere werken” (HR Stokke/H3 Products, r.o. 3.5.3). Omgekeerd werd van de zijde van de beweerde inbreukmakers betoogd dat de beschermingsomvang van de Tripp Trapp wegens de beperkende technische, functionele en stilistische randvoorwaarden juist relatief gering moest zijn. Het Haagse hof had mede daarom niet mogen oordelen dat de overname van slechts één auteursrechtelijk beschermd trek inbreuk opleverde. Ook dit argument treft echter geen doel (Stokke/Fikszo, r.o. 6.3.2).

3. Verhouding tot het Unierecht

Dankzij acht Europese richtlijnen en een snel groeiende reeks arresten van het Hof van Justitie is het auteursrecht in de Europese Unie verregaand geharmoniseerd. Met uitzondering van de morele rechten is vrijwel ieder onderdeel van het auteursrecht op zijn minst enigermate Unierechtelijk gekleurd. Het is dan ook opvallend dat het Unierecht in deze drie arresten nauwelijks een rol speelt. In een zeer kritisch commentaar wijst Visser er op dat over allerlei auteursrechtelijke kwesties die in deze zaken aan de orde kwamen prejudiciële vragen geïndiceerd waren (D.J.G. Visser, IEF 12542). Dat geldt met name voor de kwestie van de beschermingsomvang, die diverse Unierechtelijke vragen oproept. In de eerste plaats: is het recht van bewerking, dat naar Nederlands auteursrecht onder het verveelvoudigingsrecht

begrepen wordt maar in de meeste andere lidstaten een zelfstandige status heeft, een communautair rechtsbegrip? De Auteursrechtlijn (Richtlijn 2001/29/EG) harmoniseert wel het reproductierecht (art. 2), het recht van mededeling aan het publiek (art. 3) en het distributierecht (art. 4), maar zwijgt over het recht om bewerkingen te maken (het 'adaptatierecht'). Diverse commentatoren maken hieruit op dat dit recht kennelijk niet is geharmoniseerd (P.B. Hugenholtz en M.R.F. Senftleben, 'Fair use in Europe. In search of flexibilities', november 2011; zie tevens Commissie Auteursrecht, Advies aan de Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie over de mogelijkheden van het invoeren van een flexibel systeem van beperkingen op het auteursrecht. Deel 1: Een flexibele regeling voor user-generated content, 21 maart 2012). A.-G. Verkade, die in zijn conclusies (nr. 4.25 e.v.) uitvoerig stil staat bij de Unierechtelijke aspecten, lijkt echter voetstoots aan te nemen dat het bewerkingsrecht onder het geharmoniseerde reproductierecht valt. Als hij daarin al gelijk zou hebben, had het minst genomen voor de hand gelegen aan het Hof van Justitie de vraag voor te leggen of inbreuk op het reproductierecht (mede) aan de hand van een vergelijking van 'totaalindrukken' – een toets die in andere lidstaten niet gebruikelijk is – moet worden beoordeeld.

4. Bescherming als vormmerk?

Het derde Stokke-arrest (Hauck/Stokke) levert toch nog prejudiciële vragen op, weliswaar niet over het auteursrecht, maar over een merkenrechtelijke kwestie. Stokke beriep zich behalve op auteursrecht ook op een merkrecht op de vorm van de Tripp Trapp-stoel. Het door Stokke geregistreerde Benelux-vormmerk was op vordering van Hauck door de rechtbank nietig verklaard, hetgeen door het Haagse hof in stand was gehouden. Volgens rechtbank en hof was hier sprake van een teken dat op grond van art. 2.1 lid 2 van het Benelux-verdrag inzake de Intellectuele Eigendom (BVIE) niet als merk kan worden beschouwd ('Evenwel kunnen niet als merken worden beschouwd tekens die uitsluitend bestaan uit een vorm die door de aard van de waar wordt bepaald, die een wezenlijke waarde aan de waar geeft of die noodzakelijk is om een technische uitkomst te verkrijgen.'). Art. 3 lid 1 (e) van de Europese Merkenrichtlijn (Richtlijn 89/104/EEG, vervangen door Richtlijn 2008/95/EG), die het merkenrecht in de EU nagenoeg volledig geharmoniseerd heeft, bevat een vrijwel gelijkkluidende uitsluiting. Doel van deze bepalingen is om te voorkomen dat door middel van het merkenrecht functionele, esthetische of technische aspecten van een product worden gemonopoliseerd. Bedenk hierbij dat een merkrecht, mits de inschrijving van het merk regelmatig wordt vernieuwd, oneindig kan voortduren. Volgens het Haagse hof gaf het aantrekkelijke uiterlijk van de Tripp Trapp een 'wezenlijke waarde' aan de waar; bovendien was de zeer gebruiksvriendelijke vorm van de kinderstoel 'door de aard van de waar' bepaald. In cassatie betoogde Stokke dat beide uitsluitingsgronden (wezenlijke waarde en aard van de waar) niet complementair mogen worden toegepast. Tevens voerde Stokke aan dat de vorm van de Tripp Trapp niet dwingend voortvloeit uit de aard van de waar, aangezien er talloze mogelijkheden zijn om een kinderstoel vorm te geven. Doordat de rechtspraak van het Hof van Justitie nauwelijks aanknopingspunten biedt, besluit de Hoge Raad over deze kwesties prejudiciële vragen te stellen. De Stokke-saga wordt dus toch in Luxemburg vervolgd.